

(Samenvattingen van) de voordrachten Neolatinisten studiedag 2011

Het Byzantijnse vriendenboek van kardinaal Bessarion*

Jeroen De Keyser – KULeuven

Toen de Italiaanse Renaissance rond 1350 op gang begon te komen, was de kennis van het Grieks heel beperkt. Weliswaar was de ontwikkeling van de scholastiek vanaf de twaalfde eeuw voor een aanzienlijk deel gestoeld op de verwerking van het aristotelisme, maar Aristoteles' geschriften werden in het Latijn gelezen, en die Latijnse vertalingen werden gemaakt door een zeer beperkt aantal mensen. Er was dus geen sprake van een algemeen verspreide studie van het Grieks, laat staan van een actieve kennis of studie van het Grieks omwille van het Grieks. De herontdekking van de klassieke, Latijnse literatuur, met name in het cultuurcentrum dat Firenze in de tweede helft van de veertiende eeuw werd, lijkt vrij vlug ook te hebben geleid tot een parallelle belangstelling voor de klassieke Griekse literatuur. Men zag in dat die aan de basis lag van de hele Latijnse retorische en filosofische traditie, en dat ze dus tenminste als diepere grond kon helpen om de geschriften van de oude Romeinen beter te begrijpen.

In 1397 kwam de bekende Byzantijnse geleerde Manuel Chrysoloras naar Firenze, waar hij officieel werd benoemd op een leerstoel Grieks. De eerste generatie leerlingen van Chrysoloras, onder wie Leonardo Bruni, begon korte tijd later volop Latijnse vertalingen de wereld in te sturen, in eerste instantie vooral van retorische en filosofische teksten. Sommige Italianen, bijvoorbeeld Francesco Filelfo en Guarino Veronese verbleven diverse jaren in Byzantium, en vormden samen met de andere leerlingen van Chrysoloras een niet echt omvangrijke, maar wel zeer actieve 'vertalerschool'.

In Rome trad de studie van het Grieks op de voorgrond tijdens het pontificaat van Nicolaas V, en bloeide vooral tussen 1440 en 1455. Het centrum van deze studie was de 'academie' die werd gesticht door die paus en geleid door de Byzantijnse kardinaal Bessarion. Het eerste doel was de vertaling van de Griekse klassieke en patristische literatuur. Behalve Italianen waren aan de academie vooral Griekse immigranten actief, zoals Theodorus Gaza uit Thessaloniki en de Kretenzer Georgius Trapezuntius (ook wel Georges van Trebizonde genoemd). Deze laatste was in 1415 naar Venetië gekomen om er Grieks te doceren en zelf Latijnse retorica te studeren.

De Griekse manuscripten op basis waarvan Trapezuntius, Gaza en ook Bessarions secretaris Niccolò Perotti hun Latijnse vertalingen maakten, waren vaak afkomstig uit de persoonlijke collectie van Bessarion, die ernaar streefde om alle bekende oude Griekse teksten te verzamelen, en die bij zijn dood zijn bijzonder rijke bibliotheek naliet aan de stad Venetië. Ze is nog steeds de kern van de manuscriptenverzameling van de Bibliotheca Marciana. Venetië was door zijn imperium in het westen van de Middellandse Zee en zijn intensieve handelscontacten met Byzantium de stad met de grootste concentratie Byzantijnse immigranten, maar

---

* Samenvatting van een voordracht gehouden op de Oikos-Neolatinistendag in Nijmegen op 21 oktober 2011. Een uitvoeriger versie, met kritische editie van het volledige hier besproken tekstcorpus, is intussen verschenen als 'Perotti and Friends. Generating Rave Reviews for Bessarion's *In Calumniatorem Platonis*', *Italia Medioevalia e Umanistica* 52 (2011).

die waren in eerste instantie vooral actief in de zusterstad Padua en in Firenze. Pas na de komst van vele ballingen na 1453 werd ook Venetië zelf een centrum van 'hellenistisch humanisme'. Vanaf 1463 werd de eerste leerstoel Grieks in Padua bezet door Demetrius Chalcondyles, een beschermeling van Bessarion. Een van zijn opvolgers was Marcus Musurus, die later een belangrijke rol speelde als medewerker van de Venetiaanse drukker Aldus Manutius, bij wie tal van Griekse auteurs voor het eerst in druk verschenen.

Bessarion was niet alleen een hoge prelaat met een machtige patronagepositie in Rome. Hij had de hand in menige vertaling en vertaalde ook zelf Xenophons *Memorabilia* en Aristoteles' *Metaphysica*. Aan zijn opleiding bij Pletho in Mistra had Bessarion een grondige kennis van het platonisme overgehouden. Toen Trapezuntius in 1458 in zijn *Comparationes Aristotelis et Platonis* dat platonisme frontaal aanviel, reageerde Bessarion met wat zijn bekendste werk is gebleven, het oorspronkelijk in het Grieks geredigeerde *In calumniatorem Platonis*, dat meer dan een louter polemische repliek is en een vrij brede introductie tot het platonisme wilde bieden, rond de centrale these dat het platonisme in feite dichter bij het christendom staat dan het aristotelisme. Het conflict tussen *Platonici* en *Aristotelici* werd al gauw een *cause célèbre*. De Byzantijnen hadden naar Italië dus niet alleen vele waardevolle manuscripten en kennis van het Grieks, maar al evenzeer hun talent voor Byzantijnse discussies meegebracht, zo bleek. Bessarions *In calumniatorem Platonis* (vanaf hier *ICP*) werd al in 1469 gedrukt in een Latijnse vertaling die minstens gedeeltelijk van de hand is van Niccolò Perotti.

Een nieuwe repliek van Trapezuntius werd gevolgd door schijnbaar spontane maar in ieder geval eenduidige replieken van diverse notabele vrienden van Bessarion: Ognibene da Lonigo, Naldo Naldi, Antonio Beccadelli il Panormita, Johannes Argyropulus, Filelfo en Marsilio Ficino. Hun steunbetuigingen en verheerlijking van Bessarions teksten zijn bewaard gebleven in een zestal manuscripten. De meest volledige en beste getuige is een manuscript uit de Bibliotheca Marciana. Lotte Labowsky merkte als eerste op dat het een autograaf is van Perotti, die ook een paar eigen teksten toevoegde die betrekking hadden op de polemieken.

Een opvallende bijdrage in deze bundel is een brief van Francesco Filelfo, die een belangrijke reputatie genoot als Graecus, na zijn verblijf in Byzantium. Hij was daar een studiegenoot van Bessarion, en onderhield een drukke correspondentie met laatstgenoemde toen die naar Italië was geëmigreerd en er kardinaal (en bijna paus) was geworden. Filelfo's brief aan Bessarion in de door Perotti samengestelde collectie verschilt opvallend van de versie van dezelfde brief zoals we die aantreffen in Filelfo's eigen epistolarium. Mohler, die een deel van de brieven in Perotti's bundel heeft uitgegeven (zij het op basis van een ander, corrupter, Vaticaanse manuscript), meende dat Filelfo de brief zoals opgenomen in Perotti's bundel al had geschreven op basis van het publieke debat over de polemieken tussen Bessarion en Trapezuntius aangezien hij erin stelt dat de *ICP* 'door diverse *studiosi* naar Milaan is meegebracht en er door iedereen wordt gelezen,' en dat hij die brief in feite nooit heeft verstuurd, dat Filelfo van zijn vriend Bessarion vervolgens een persoonlijk exemplaar van de *ICP* ontving toen de eerste versie van de brief klaar lag om te worden verstuurd, en dat hij vervolgens een tweede brief schreef waarin hij grote stukken van de eerste

recupereerde, en die tweede versie – met vermelding van het persoonlijke presentexemplaar – wel aan Bessarion liet bezorgen. In de langere, zogenaamd tweede versie van zijn brief neemt Filelfo echter een wat minder eenduidige positie in, en lijkt hij niet te kunnen geloven in Trapezuntius' slechte bedoelingen. Interessant is ook dat hij daar nogal kritisch stelt dat het laatste stuk van Bessarions *ICP* niet echt goed aansluit bij de rest van het boek.

Maar nog los van het feit dat de zogenaamde kladversie van de brief dan toch op de ene of andere manier door Filelfo naar buiten moet zijn gebracht, aangezien hij samen met vergelijkbare 'recensies' in verscheidene manuscripten is overgeleverd – waarom zou Filelfo zijn aanvankelijke, resoluut positieve oordeel na het ontvangen van de *ICP* zelf hebben vervangen door een veel meer afgewogen oordeel, met gissingen over de authenticiteit van Trapezuntius' gekke thesen en kritiek op de redactionele kwaliteiten van Bessarions repliek, en dat in een brief aan de auteur en schenker van het boek? We mogen weliswaar niet uit het oog verliezen dat Filelfo ook met Trapezuntius bevriend was, en toen de vete tussen Trapezuntius en Bessarion een niveau bereikte dat iedereen ertoe dwong partij te kiezen blijkbaar heen en weer werd geslingerd tussen oude banden en verplichtingen, waardoor zijn afgemeten positie zoals we die in de tweede, langere versie van zijn brief lezen perfect te begrijpen valt, maar het blijft toch vreemd dat hij een neutralere positie zou innemen nadat hij van de auteur zelf een gratis recensie-exemplaar had ontvangen.

De sleutel tot de oplossing van deze paradox schuilt in een andere brief in het corpus steunbetuigingen aan het adres van Bessarion: die van Ficino. In zijn editie van Ficino-brieven uit 1990 merkt Sebastiano Gentile zonder een verdere verklaring te zoeken op dat uitgerekend ook deze brief van Ficino aan Bessarion in twee versies bewaard is gebleven: een in verzamelmanuscripten met Ficino-brieven, een andere, langere, in het Perotti-dossier zoals we dat kennen uit het Marciana-manuscript. Het enige grote verschil komt aan het eind, waar de versie in Perotti's dossier een zin heeft die ontbreekt in de kortere versie die Ficino opnam in zijn eigen brievenverzameling. In Perotti's versie lezen we hoe iedereen vol bewondering toesnelt om Bessarions *ICP* vers van de pers te bewonderen, een *divinum opus* dat de enormiteiten van de vreselijke Trapezuntius naar de prullenmand verwijst. Deze lofrede staat in bijna precies dezelfde bewoordingen ook al in de kortere brief van Filelfo – die dus zonder de wat weifelende, neutralere stellingname ten aanzien van Trapezuntius – zoals we die in Perotti's recensiebundel lezen.

Diverse onderzoekers hebben na Mohler separaat brieven uit Perotti's verzameling enthousiaste recensiebrieven uitgegeven en/of bestudeerd. Jammer genoeg bleven de meesten dat doen op basis van andere, minder volledige handschriften dan Perotti's origineel. Doordat ze bovendien elk van die brieven als een apart gegeven benaderden, zonder veel aandacht te besteden aan het feit dat de brieven niet alleen hun bestemming en thematiek gemeen hadden, maar ook allemaal door het filter passeerden van Perotti, die de brieven bundelde in zijn eigenhandig gekopieerde verzamelcodex, zagen ze een fundamenteel aspect over het hoofd. Bij het lezen van al deze enthousiaste vriendenbrieven valt het namelijk op dat ze als het ware *durchkomponiert* zijn: bepaalde beeldspraken, citaten, exempla en zelfs verbale echo's lopen als een rode draad door het kleine corpus. Allemaal bevatten deze brieven her en der zinnen die als het ware een *unisono* echo vormen van de lange brief voorin de

collectie, een brief van Perotti zelf aan Bessarion. Het lijkt alsof er één regie achterzit. De regisseur was Perotti zelf, die niet aarzelde om de vriendenbrieven als een goede eindredacteur hier en daar wat bij te schaven, tot meerdere eer en glorie van zijn patroon – wiens tekst hij trouwens ook reeds ingrijpend had geredigeerd. Het is dan ook begrijpelijk dat in Filelfo's brief een enigszins neutraler klinkende passage werd vervangen door een regelrechte lofzang, en dat ook een opmerking over het rammelende laatste deel van Bessarions boek niet echt hoefde. En het verklaart ook dat in Ficino's brief een wel zeer gelijkende redactionele ingreep plaatsvond. Perotti herschreef dus de recensies op een boek van Bessarion dat hij ook al ingrijpend had geredigeerd. Filelfo had in feite nooit een 'eerste brief' klaarliggen die hij vervolgens herschreef, maar schreef van meet af aan en uitsluitend de genuanceerde versie, die vervolgens door Perotti werd geredigeerd omwille van de propagandadoeleinden die hij met zijn hele bundel voor ogen had. Het is dus begrijpelijk dat hij een mededeling van de strekking 'Dank het voor het toesturen van je boek – het is fantastisch' verving door een beschrijving van de zogenaamd autonome interesse van Filelfo (en al zijn stadsgenoten) voor een boek dat door diverse geïnteresseerden spontaan werd gedistribueerd.

Deze casus is een treffende illustratie van het belang van vriendennetwerken ten tijde van hoog oplopende discussies onder rivaliserende humanisten, maar ook van wat er zoal fout kan gaan in partiële edities gebaseerd op een beperkte kennisname van de transmissie die zich richten op deze of gene tekst die in feite deel uitmaakt van een groter geheel, zoals in dit geval de gestroomlijnde recensiebundel van initiatiefnemer Perotti die een reeks bevriende humanisten om enthousiaste recensies verzocht over het goddelijke werk van zijn patroon Bessarion, en die deze vrienden graag een handje hielp als ze niet meteen de juiste toon vonden om het hun toegestuurde werk passend te recenseren.

Literatuur

M. Ficino, *Epistolarum familiarium liber I*, ed. S. Gentile, Firenze, 1990.

J. Hankins, *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden, 1990.

L. Labowsky, 'An Autograph of Niccolò Perotti in the Biblioteca Marciana. Bessarion Studies V', *Mediaeval and Renaissance Studies* 6 (1968), pp. 199-205.

L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Aalen, 1967 (Neudruck der Ausgabe Paderborn, 1942).

J. Monfasani, *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden, 1976.

J. Monfasani, 'Il Perotti e la controversia tra platonici ed aristotelici', *Res publica litterarum* 4 (1981), pp. 195-231.

K.A. Neuhausen, E. Trapp, 'Lateinische Humanistenbriefe zu Bessarions Schrift *In Calumniatorem Platonis*', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 28 (1979), pp. 141-165.